

**USYTUOWANIE I KSZTAŁTOWANIE BUDYNKÓW ZESPOŁÓW
KOLEGIÓW JEZUICKICH W ASPEKTCIE KSZTAŁCENIA
UMIEJĘTNOŚCI WYSTĘPOWANIA PUBLICZNEGO
WYCHOWANKÓW SZKÓŁ ZAKONNYCH**

**THE SPACIAL ARRANGEMENT OF JESUIT COLLEGES BUILDINGS
AS THE ANSWER TO THE NEED OF TEACHING AND DEVELOPING
SKILLS OF DELIVERING SPEECHES IN PUBLIC**

Klara Kantorowicz

Politechnika Warszawska
Wydział Architektury
Zakład Architektury Polskiej
00-659 Warszawa
ul. Koszykowa 55
e-mail: klarakantorowicz@yahoo.com

Abstract: Teaching young people the art of discussion and performing in public was the key element in the Jesuit school programme called Ratio Studiorum. The importance of training the art of delivering speeches had its reflection in shaping architecture of Jesuit college buildings. The intention to provide proper space which will allow for delivering theatrical performances and other public acts was clearly visible in applied urban solutions and shaping nearby surrounding of the church and the college building. Church interiors, town squares, college courtyards and school auditoriums were basic places where students delivered so called public acts. Consequently forming and placing auditoriums within the school building had a significant influence on its form and internal functional solutions.

Keywords: Jesuit colleges, school theatre, Society of Jesus.

Wprowadzenie

Jednym z celów prowadzenia szkół stawianym sobie przez Jezuitów było wychowanie elity, która swoim przykładem pociągnie za sobą sprostestantyzowane społeczeństwo z powrotem na łono Kościoła Katolickiego - wykształcenie: mężów stanu, duchownych, polityków posiadających umiejętności umożliwiające owocny udział w życiu publicznym. Jan de Polanco¹ w jednym ze swych listów wymieniając piętnaście korzyści jakie prowadzenie szkół daje Towarzystwu, a przez to i całemu Kościołowi jako ostatnią przytacza: *Ci, którzy*

obecnie są jedynie studentami, staną się proboszczami, urzędnikami cywilnymi, będą wymierzać sprawiedliwość i zajmować ważne stanowiska z korzyścią dla wszystkich [1].

Jak pisał Annibal du Cornet [1], prowadzenie szkół miało spełniać przede wszystkim dwa główne zadania wychowawcze: wpojenie mądrej pobożności oraz ukształtowanie dobrych obywateli. Te dwa cele wpłynęły znacząco na formę wszelkich przedsięwzięć teatralnych i wystąpień publicznych w jezuickich szkołach. Z jednej strony kształtując pobożność propagowano prawdy wiary i starano się o pogłębienie przeżycia religijnego - zarówno u przygotowującej spektakle młodzieży jak i u oglądającej je publiczności. Zaowocowało to wystawianiem w kościołach i kolegiach jezuickich licznych misteriów okolicznościowych, dialogów religijnych

¹ Jan de Polanco SI był sekretarzem założyciela Towarzystwa Jezusowego – Ignacego Loyoli, który pracował przy układaniu Konstytucji zakonnych i spisał historię początków działania Towarzystwa.

(zwłaszcza pasywnych) czy dramatów opartych na żywotach świętych. Z drugiej strony starano się równocześnie przygotować młodzież do publicznego "bycia" co uważano za esencjonalne w wychowaniu dobrych obywateli - przyszłych elit mających kształtować społeczeństwo. Dlatego jednym z bardzo ważnych elementów w integralnym rozwoju młodzieży była zapisana w *Ratio Studiorum*² konieczność nauczania sztuki dyskusyjnej i występów publicznych. Poza przedsięwzięciami teatralnymi związanymi z oprawą uroczystości religijnych czy poświęconych kwestiom wiary, w kolegiach ogromny nacisk kładziono zatem na prowadzenie dysput (zarówno teologicznych jak i na tematy związane z życiem publicznym), szkolnych sejmików, publicznych deklamacji czy też przygotowanie dramatów scenicznych o treściach świeckich (często politycznych).

W regułach prefekta zamieszczonych w *Ratio Studiorum* zapisano "(...) Niech prefekt dba, aby na comiesięcznych i cotygodniowych dysputach przestrzegane było to, co zapisano w regułach profesorów teologii i filozofii (...)" skąd należy wnosić, że publiczne wystąpienia były w kolegiach wydarzeniem dość częstym. Akty publiczne, bo tak określano wszelkie otwarte wystąpienia uczniów, odbywały się w różnych miejscach, zarówno w otwartych przestrzeniach miejskich jak i wewnątrz. Z kolegialnych kronik wiadomo, że przedstawienia teatralne organizowano zarówno na placach miejskich - rynku czy placu przykościelnym, w kościołach, w ratuszach, na zamkach, w rezydencjach, na dziedzińcach kolegiów jak i w przeznaczonych specjalnie na ten cel aulach szkolnych [3].

Niezależnie od miejsca gdzie odbywały się publiczne "popisy" młodzieży, zwracano baczną uwagę aby miały one jak najszerze oddziaływanie na społeczność całego miasta. Wymagania te znalazły swoje odbicie w kształtowaniu zespołów jezuickich. W sposobie sytuowania kolegiów w miastach, stosowanych rozwiązaniach urbanistycznych oraz w kształtowaniu najbliższego otoczenia kościoła i kolegium widać dążenie do zapewnienia odpowiedniej przestrzeni pozwalającej na realizację działań teatralnych i parateatralnych,

w których mogliby uczestniczyć liczni widzowie - przede wszystkim społeczność miejska. Również wewnętrzne układy funkcjonalne budynków oraz wystrój i kształtowanie wnętrza były rozwiązywane w taki sposób, aby zapewnić dogodne miejsce dla dysput, deklamacji, mów publicznych czy przedstawień scenicznych (rys. 1).

Jak w niemal wszystkich aspektach organizacyjnych czy programowych również w kwestii realizacji przedsięwzięć teatralnych, a także związanego z nimi ukształtowania i rozplanowania wnętrza w szkołach prowadzonych przez Towarzystwo Jezusowe wzorowano się na rozwiązaniach przyjętych w Collegium Germanicum w Rzymie. Dlatego też, gdy polski jezuita Maciej Kazimierz Sarbiewski po odbyciu studialnej podróży do Włoch w swojej "Poetyce" [4] podaje jak powinna wyglądać szkolna scena, przytacza opis sceny, jaką poznał w rzymskim kolegium.

Mimo jednak tak jednolitego, wydawać by się mogło, kanonu realizowane rozwiązania były bardzo różnorodne zarówno pod względem wielkości jak wystroju czy lokalizacji. Było to wynikiem racjonalnego dostosowania wzorca do miejscowych potrzeb i zastanej sytuacji w myśl zasady adaptacyjności, która mimo silnego ujednoczenia zakonu nakazywała jezuitom dostosować się do bardzo różnicowanych niekiedy warunków lokalnych³.

Po części ze względu na owo programowe dostosowywanie się do otaczających warunków, a także przez typową dla sceny szkolnej jednorazowość przygotowywanych przedstawień, wystawiane sztuki znacznie różniły się między sobą - dopasowywano je bowiem do możliwości inscenizacyjnych miejsc, w których miały odbywać przedstawienia. Inaczej bowiem musiało wyglądać przedstawienie odbywające się we wnętrzu sakralnym, inne możliwości dawały z kolei przestrzenie otwarte placu miejskiego czy dziedzińca kolegium, a nieporównanie łatwiej dostosowywać można było na potrzeby danej sztuki stworzone specjalnie dla potrzeb aktów publicznych aule szkolne. Taka sytuacja spowodowała jednoczesne występowanie różnych rodzajów "scen".

² *Ratio Studiorum* to pierwszy w sposób nowoczesny opracowany program nauczania tzw. układ i porządek studiów opracowany na drodze prób i ankiet, którego ostateczna wersja wydana została i weszła w życie we wszystkich szkołach prowadzonych przez jezuitów w 1599 roku.

³ W Towarzystwie Jezusowym powszechną była zasada akomodacji (*pro regionum, temporum, personarum varietate...*) - dostosowania się do czasu, miejsca, w którym prowadzona jest działalność oraz osób stanowiących ich otoczenie (społecznych oczekiwań i przyzwyczajzeń) [2].

Wyróżnić należy przede wszystkim dwa główne nurty przedsięwzięć scenicznych. Jednym był teatr religijny, który towarzysząc różnym uroczystościom religijnym w ciągu roku miał pełnić funkcję urozmaiconej katechezy (ilustrując dogmaty wiary czy pokazując sylwetki świętych), a tym samym

być jednym ze sposobów przyciągania ludzi do Kościoła. Drugi nurt reprezentowała natomiast scena szkolna, związana z rytmem i organizacją roku szkolnego. Była ona w zasadzie ograniczona do występów (deklamacji, dysput, sejmików czy dialogów) zamkniętych w kolegiальной sali aktowej.

Rys. 1. Wnętrze kościoła w Poznaniu. Dobrze eksponowane miejsce przed stopniami ołtarza stwarzało doskonałe warunki dla wystawień o tematyce religijnej, kolumny postawione przy bocznych ścianach kościoła optycznie powiększają jego wnętrze stwarzając efekt kulis teatralnych [5].

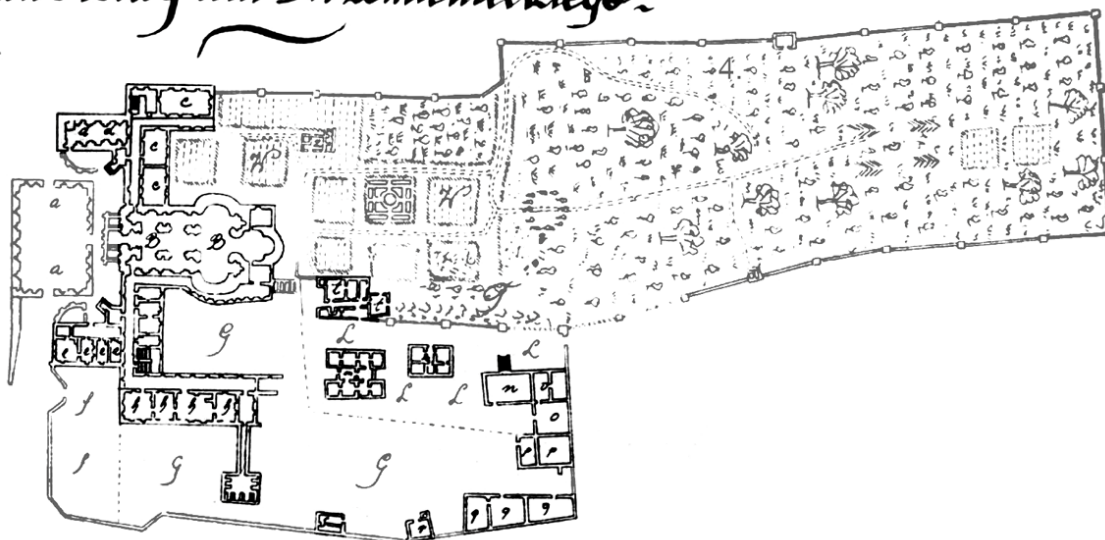
Przedsięwzięcia związane ze sceną religijną realizowane były, ze względu na chęć jak najszerszego oddziaływania na społeczność miejską, głównie w przestronnych wnętrzach kościołów oraz na otwartej przestrzeni miejskich placów czy dziedzińców kolegiów. Były to przedstawienia związane z uroczystościami roku liturgicznego. Misteria wystawiano z okazji Bożego Narodzenia, Wielkiego Tygodnia, Wielkanocy czy Bożego Ciała, a także we wspomnienia świętych - szczególnie świętych jezuitów. Dogodnym miejscem dla organizacji przedstawień o tematyce religijnej były wnętrza kolegiálních kościołów. Kształtowane wedle

zaleceń Soboru Trydenckiego i wskazań Karola Boromeusza barokowe kościoły wchodzące w skład zespołów jezuitów posiadały wnętrza steatralizowane na potrzeby zreformowanej, czytelnej, bardziej angażującej wiernego zreformowanej przez Sobór Trydencki liturgii. Miejsce przed ołtarzem, które stanowiło naturalne miejsce organizacji tymczasowej sceny było dobrze widoczne dla publiczności. W wielu kościołach jezuitów miejsce to dodatkowo podkreślone było kulisowym układem wnętrza. Mimo dużych trudności z wprowadzeniem jakiegokolwiek tymczasowej dekoracji do wnętrz sakralnych, bogato zdobione ściany kościołów (często pokryte

iluzjonistycznym malarstwem) stanowiły same w sobie dekorację - tło architektoniczno-malarskie dla dramatów religijnych. Przedstawienia we wnętrzach kościelnych odbywały się niemal we wszystkich świątyniach, z którymi związane były kolegia. W zapiskach kronik z poszczególnych kolegiów

znajdujemy informacje, że takie misteria odbywały się między innymi w: Wilnie, Rawie Mazowieckiej, Poznaniu, Lublinie, Kaliszu, Lwowie, Toruniu, Przemyślu - widowiska pasyjne, Pułtusk, Płocku - sztuki zapustne czy Nowogródka - sztuka o św. Stanisławie Kostce.

Plan Kolegium Krzemienieckiego

Rys. 2. Pokasacyjny plan zespołu kolegium jezuickiego w Krzemieńcu z r. 1787. Przed kościołem reprezentacyjny plac – dziedziniec obity symetrycznymi, wysuniętymi przed linię fasady kościoła skrzydłami kolegium i szkoły [6].

Kolejnym miejscem gdzie odbywały się publiczne wystąpienia młodzieży uczącej się w kolegiach były miejskie place, a w szczególności place przy jezuickich kościołach (rys. 2). Przede wszystkim plac przed kościołem miał za zadanie nadać przestrzeni wejściowej reprezentacyjny charakter i dodatkowo podkreślać najważniejszy element zespołu jakim jest kościół. Jednak miał on również dawać pole dla scenicznej aktywności młodzieży. Ze względu na organizowanie teatralizowanych procesji i misterii, w miarę możliwości jakie dawało konkretne miejsce fundacji⁴, starano się ukształtować plac przed fasadą kościoła bądź kolegium. Mogło to być

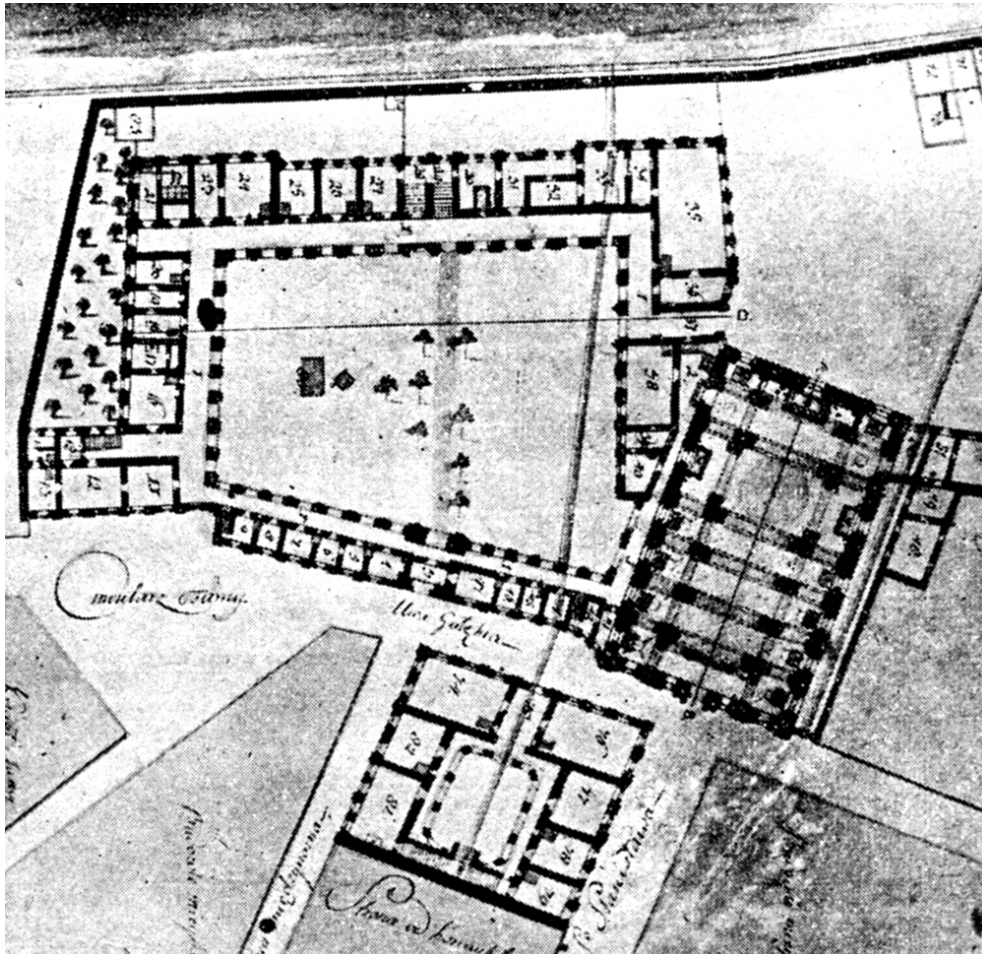
tylko niewielkie poszerzenie ulicy (jak to miało miejsce w Kaliszu) lub też przestronny plac otoczony budynkami zespołu kolegium. Taka obszerna przestrzeń ograniczona z jednej strony kolegium, a z drugiej budynkiem szkoły, znajdowała się w Jarosławiu, gdzie naturalny spadek terenu został wykorzystany dla stworzenia "widowni" nachylonej w stronę kościoła, którego boczna fasada stanowiła architektoniczne tło - zamknięcie dla plenerowej sceny. Niezwykle reprezentacyjny charakter miał plac - dziedziniec przed symetrycznym założeniem kolegium krzemienieckiego. Na osi dziedzińca umieszczone było wejście do kościoła, natomiast w wieżach ustawionych symetrycznie w jego narożnikach zlokalizowano wejścia do kolegium i do szkoły.

Kiedy spodziewano się większego zainteresowania publiczności niż na to pozwalała wielkość szkolnej auli, przedstawienia organizowano na dziedzińcu kolegium. Wewnętrzne pod-

⁴ Wybór miejsca na fundację dla kolegium zależny był od wielu czynników. Przede wszystkim był to układ przestrzenny miasta oraz stan i intensywność jego zabudowy. Kolejnym czynnikiem była wola i zasobność fundatora, a finalnie decyzja o wyborze miejsca musiała być zatwierdzona przez władze Towarzystwa Jezusowego w Rzymie [7].

wórże, zamknięte w ramach architektonicznych, otoczone z trzech lub czterech stron skrzydłami budynków zespołu kolegium stwarzało dogodniejsze warunki dla organizacji przedsięwzięć scenicznych niż otwarte place miejskie (rys. 3). Wyraźnie ograniczona przestrzeń dziedzińca posiadała nie tylko lepsze właściwości akustyczne, ale także będąc wydzielona z otoczenia stwarzała możliwość lepszego skupienia się. Dziedziniec, stanowiący

część "prywatną" kolegium, pozwalał również na łatwiejsze przygotowanie plenerowej sceny i dekoracji. Na wewnętrznych podwórzach grano przede wszystkim sztuki o tematyce religijnej: w Bydgoszczy były to np. sztuki pasyjne, w Wilnie, Poznaniu, Łucku czy Wałczu odgrywano przedstawienia zapustne, a w Gdańsku i Rawie sztuki poświęcone żywotom świętych.

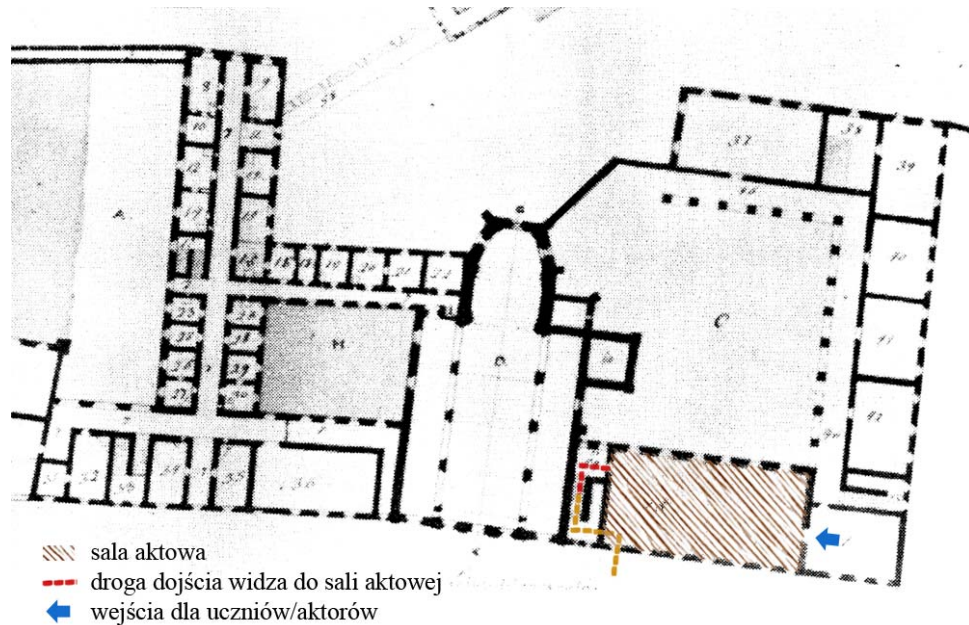
Rys. 3. Plan zespołu kolegium jezuickiego w Poznaniu: kościół na osi ulicy wychodzącej z rynku, przylegający do niego zorganizowany wokół dziedzińca budynek kolegium oraz szkoła po przeciwnej stronie ulicy z wewnętrznym podwórzem i otwartą klatką schodową. Przed frontem wschodniego skrzydła kolegium widoczny przestronny plac utworzony u zbiegu ulic [2].

Sama aula szkolna - docelowe miejsce aktów publicznych, szczególnie tych związanych z życiem szkolnym, przeznaczona była przeważnie do wystąpień wszelkiego typu. Zazwyczaj nie budowano bowiem odrębnej sali na potrzeby uroczystości szkolnych i odrębnej dla teatru. Najczęściej opisywana na projektach i w kronikach jako *Aula scholarum*, bądź *Sala*

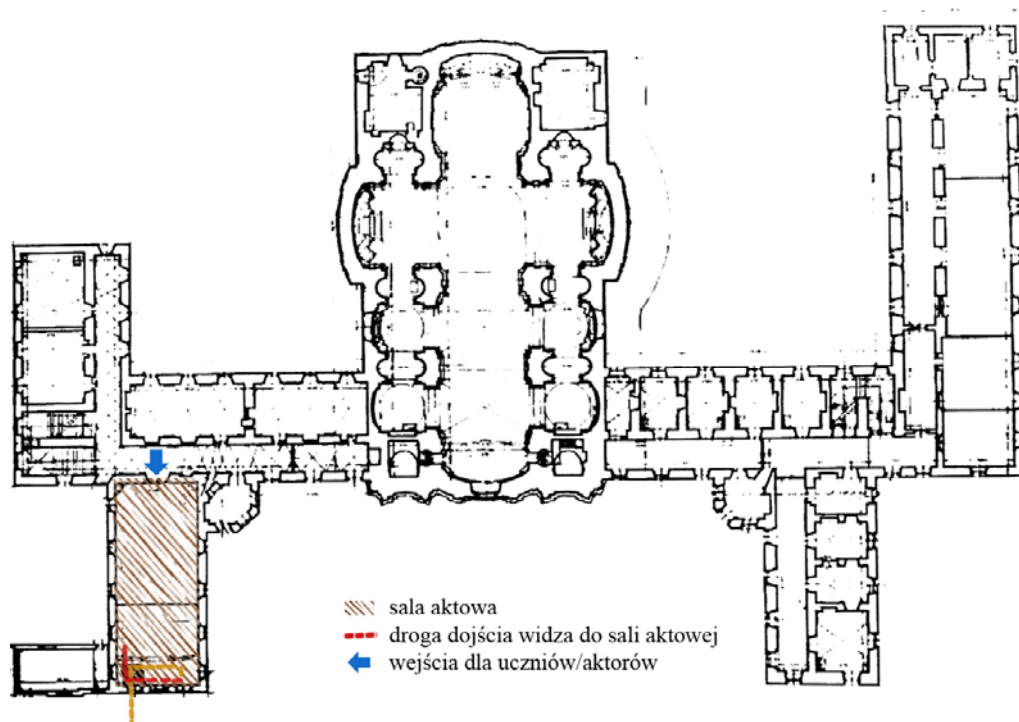
pro actibus publicis, w Rzeczypospolitej nazywana była *salą aktową*. Służyła jako miejsce dla wszelkich uroczystości szkolnych: egzaminów, deklamacji, dysput, szkolnych sejmików czy wreszcie dialogów i dramatów przedstawianych przez szkolny teatr [8]. Sale aktowe umieszczane były zawsze w części szkolnej budynków kolegium, dlatego (jeśli nie

zajmowały powierzchni całego piętra) sąsiadowały zazwyczaj z salami szkolnymi. Ze względu na swój paradny charakter sytuowane były najczęściej we frontowej części budynku, zazwyczaj na pierwszym piętrze, jako poziom najbardziej reprezentacyjnym. Starano się

jednocześnie aby dojście do sali dla publiczności przybywającej z zewnątrz było jak najkrótsze. Dlatego często do sali teatralnej prowadzi osobne wejście do budynku oraz odrębna klatka schodowa (rys. 4, 5).

Rys. 4. Pokasacyjny plan pierwszego piętra zespołu kolegium jezuickiego w Kaliszu sporządzony przez S. Zawadzkiego w roku 1780 z zaznaczoną salą aktową we frontowym skrzydle części szkolnej [9].

Rys. 5. Plan pierwszego piętra budynku kolegium jezuickiego w Krzemieńcu z zaznaczeniem auli szkolnej umieszczonej w wysuniętym ku przodowi skrzydle obejmującym dziedziniec [6].

Ze względu na reprezentacyjny charakter wnętrz oraz troskę o jak najlepszą akustykę starano się aby sale aktowe były wyższe niż pozostałe pomieszczenia szkolne. Dlatego (tam gdzie było to możliwe) aule szkolne były dwukondygnacyjne. Wyższe sale często wyposażone były w chór bądź antresolę na tylnej

ścianie lub też na ścianach bocznych (rys. 6). Ponieważ dysputy, deklamacje i przedstawienia skierowane były także do publiczności spoza kolegium starano się o jak najbogatsze opracowanie wnętrz sal aktowych jako (poza kościołem) głównych pomieszczeń reprezentacyjnych.

Rys. 6. Elewacja kolegium jezuickiego w Brześciu Litewskim z zaznaczoną wyraźną w elewacji od strony miasta wyższą częścią odpowiadającą umieszczonej na piętrze sali aktowej [10].

Podsumowanie

Potrzeba zapewnienia odpowiedniego miejsca dla przedstawień przygotowywanych przez uczniów kolegium była ważnym elementem w procesie projektowania zespołów jezuickich. Zarówno w sposobie lokowania i ekspozycji budynków w mieście, jak również w rozwiązaniach wewnętrznych układów funkcjo-

nalnych kolegiów, a zwłaszcza ich części szkolnej, widać troskę o zapewnienie młodzieży jak najlepszych warunków do występów publicznych. Wyraźna jest także chęć zapewnienia scenicznym popisom młodzieży dobrej ekspozycji, która pozwałałaby na szerokie oddziaływanie przedsięwzięć teatralnych na całą lokalną społeczność.

Literatura

1. O'Malley, J.W., *The First Jesuits*, 1995.
2. Bednarski, S. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Koedycja Akademia IGNATIANUM, Wyd. WAM, 2003, reprint.
3. Obirek, S. *Działalność kulturalna jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1564-1668). Próba syntezy*, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Kraków, 1996.
4. Sarbiewski, M.K., *O poezji doskonałej czyli Wergiliusz i Homer (De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus)*, Wrocław, 1954.
5. <http://fotopolska.eu> (dostęp 3.01.2015).
6. Muszyńska-Krasnowolska, M., *Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu: monografia architektury*, *Rocznik Wołyński*, 1939, T.8, s. 67-139
7. Paszenda, J., *Wybór miejsca na fundacje dla jezuitów*. *Jezuicka Ars Historica. Prace ofiarowane ks. profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi*, 2001, s. 453-467.
8. Paszenda, J., *Jezuickie budynki szkolne w dawnej Polsce*. *Jezuicka Ars Educandi*, Prace ofiarowane ks. prof. Ludwikowi Piechnikowi SJ. Wyd. WAM. Kraków, 1995, s. 169-180.
9. Paszenda, J., *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, T. 1, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Wyd. WAM, Kraków, 1999.
10. RGVA f. 13126 op.20 d.19d.